

”JA MEN SE PÅ DEN TIDEN VAR
BRÄNNVINET BILLIGT”:

JAN WALLANDER I VÄRMLANDSSKOGARNA

BENNY CARLSSON OCH MATS LUNDAHL

I vår bok *Ett forskningsinstitut växer fram*¹ ägnar vi ett kapitel åt Jan Wallanders doktorsavhandling *Flykten från skogsbygden*.² Avhandlingen analyserar migrationsströmmarna ut ur och in i skogskommunerna i Värmland i mitten på 1940-talet. Den skrevs på uppdrag av Uddeholmsbolaget, som vid den tiden hade problem med att hålla sin arbetskraft kvar i skogen.

Tydligen ville folk inte längre bo kvar uppe i skogen som de gjort i århundraden. Många av dem härstammade från den bosättning av finnar som ägt rum på Karl IX:s tid. Men nu blåste uppenbarligen nya vindar och inom bolaget såg man framför sig en situation där all ungdom hade flytt från skogen och det bara fanns gummor och gubbar kvar.³

Avverkningen sjönk och industrin kunde inte få det virke den behövde.

Vårt kapitel ägnas främst åt innehållet i Wallanders bok och till en del också åt omständigheterna runt dess tillkomst, vilka han själv beskriver i första delen av sin självbiografi.⁴ Vi hade inga möjligheter att i detalj gå in på den fältundersökning han gjorde under 1945 och 1946. Det skulle ha fört för långt.

Det existerar emellertid ett fragmentariskt källmaterial som tillsammans med Jan Wallanders nedteknade hågkomster kastar ljus över en upplevelse som enligt hans egna uppgifter gav honom intryck som han bar med sig genom hela livet.

¹ Carlson och Lundahl (2014).

² Wallander (1948).

³ Wallander (1997, s. 187).

⁴ Wallander (1997).

Materialet består av fältanteckningar från de intervjuer Jan Wallander och hans nära medarbetare Marja Hedström, som ”ledde ungefär hälften av detta arbete”,⁵ gjorde tillsammans med Eva Holmström och Bert Hellberg, inte bara med skogsarbetarna utan även med bolagsfolk och andra personer i tre Värmlandssocknar: ”Längst i norr Norra Ny där bondeskogsbruket dominerade, i öster Gustav Adolf, där bolaget respektive kyrkan var den helt dominerande skogsägaren och så i söder Sunnemo som representerade en blandning av bolags- och bondeskogar.”⁶

Det följande är en sammanställning, ”på markplanet”, av vad Wallander, upp vuxen på Valhallavägen i Stockholm, som nybliven fil.kand., fick se och vara med om under sin tid i Klarälvsdalen. Förhoppningsvis kan den bidra till bilden av den unge Jan Wallander som just blivit anställd på Industriens Utredningsinstitut och som huvudstupa kastats in i en omfattande forskningsuppdrag, och av den fältmiljö i vilken han fick arbeta och som gav honom så starka intryck.

FRÅN VALHALLAVÄGEN TILL RISBERG

Wallanders första kontakt med Värmland och den sociala verklighet som omgav Uddeholmsbolaget var när han tillsammans med Ingvar Svennilson och arkitekten Jöran Curman, som just anställts av bolaget för att vara behjälplig med upp rustningen av dess bostäder, åkte tåg från Stockholm till Karlstad någon gång på våren 1945.

När vi sent på kvällen kom fram till Karlstad mötte vi Nils Danielsen och eftersom vi var i hans sällskap fick vi åka i disponentens specialdressin från Karlstad och upp till Uddeholm på den smalspåriga Nordmark-Klarälvens järnväg. Dressinen hade införskaffats av en av hans företrädare, disponenten Troili, och bestod av en stor bil som hade försetts med järnvägshjul. Hoppackade i den rullade vi nu upp utmed Klarälven. Det var mörkt och bud hade gått till alla tåg som befann sig på linjen att här kom disponenten och de fick hålla sig undan. De stod inbackade på olika sidospår med sina glimmande strålkastare. Vid stationerna var stinsarna ute och gjorde honnör iklädda uniform och svart fluga. På ett ställe kom de och lämnade upp ägg och smörgåsar som vi skulle ha till färdkost. De hade glömt saltet, men det kom vid nästa station. Vi frågade lite vagt vilka som ägde markerna på ömse sidor om linjen och fick klart för oss att bortsett från några mil i början på resan där Mölnbacka Trysils skogar slöt sig omkring oss, så färdades vi genom Uddeholmsbolagets domäner och jag fick en vision av hur det var att färdas med kungen genom hans

⁵ Wallander (1948, s. 11).

⁶ Wallander (1997, s. 188).

rike. För Uddeholm var verkligen ett konungarike. Jag tror knappast att det fanns något annat bruk som så dominerade en hel dalgång med kraftverk, järnväg, skogar, jordbruk, massafabrik, pappersbruk och ett antal jordbruk. Så hade man dominerat i hundratals år.⁷

Jan Wallander flyttade upp till Värmland tillsammans med sin hustru Ann Charlotte i början av juni 1945. De kom att stanna där ett år – ett år som Wallander aldrig skulle glömma. I sina memoarer skriver han:

När jag går igenom mina minnesanteckningar ter det sig nästan överkligt att jag inte tillbringade mer än ett år uppe i Uddeholm. Det var i juni 1945 som vi flyttade upp och bosatte oss i en trädgårdsmästarebostad i närheten av Risberg, som var herrgården där disponenten bodde. Och det var ett år senare som vi packade ihop våra pinaler – det mesta av möbler och annat hade vi lånat av bolaget – och flyttade tillbaka till Stockholm. Visserligen förlängdes tiden av att jag var uppe i Uddeholm en hel del under våren och sedan kom tillbaka under hösten 1946 för en del sammanträden, men ett år av upplevelser som kom att forma mig på många sätt.⁸

Jan Wallander hade kalkylerat med att det behövdes fyra personer för att genomföra intervjuerna (av i slutändan 255 hushåll och 983 personer). Han försökte städsla ett antal studenter från Stockholms Högskola, men det gick inte riktigt som han tänkt sig. Att cykla runt i Värmlandsskogarna och fråga ut skogsarbetare och annan lokalbefolkning var ingenting som studenterna stod i kö för. En del som kom upp återvände snabbt till huvudstaden. ”Jag hade emellertid turen att få kontakt med Marja Hedström, en ung dam som blev en verklig stöttepelare i arbetet.”⁹ I praktiken fick Jan och Marja dela på det mesta arbetet. För egen del kom Jan Wallander att genomföra ett par hundra intervjuer. Marja stöttade förredömligt. Ur det bevarade fältmaterialet framgår med all önskvärd tydlighet att hon var en person med både skarp iakttagelseförmåga och förmåga att se såväl det humoristiska och det allvarliga i de miljöer hon besökte. ”Hon hjälpte mig sedan under lång tid med allt övrigt arbete med undersökningen.”¹⁰

⁷ Ibid, s. 184.

⁸ Ibid, s. 185.

⁹ Ibid, s. 189.

¹⁰ Ibid, s. 189.

VI HÄR NERE, NI DÄR UPPE: DET VÄRMLÄNSKA KLASSAMHÄLLET

Uddeholmsbolaget var bekymrat över hur undersökningen skulle gå. Det var uppenbart att det fanns spänningar mellan företagsledningen och skogsarbetarna. Vid ett sammanträde i Uddeholm den 6 juli 1945 med det som döpts till Kommittén för Skogsbygdsundersökningen föreslog bolagets skogschef Gösta Wesslén, ”en kolerisk man, men samtidigt en person som hade sinne för vad som rörde sig i tiden”,¹¹ att utredningen skulle helt bedrivas i IUI:s regi. Wessléns motivering var att ”det vore lättare att komma i kontakt med befolkningen om det var Institutet och inte Bolaget, som framstod som den ledande”. Jan Wallander fick i uppdrag att skriva en ”orienterande artikel” om undersökningen för de tre viktigaste Värmlandstidningarna: *Värmlands Folkblad*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Karlstads-Tidningen*.¹²

Det rådde starkt tvivel om kvaliteten på skogsarbetarna. Uddeholmsbolaget hade på egen hand genomfört en arbetsplatsundersökning. Resultatet var nedslående. En av bolagets ingenjörer beskrev det: Man ”fick då fram att själva folkmaterialet är oerhört heterogent. Man får en starkt sned kurva, med en stor svans av oduglingar. Detta är en känslig sak och har inte publicerats.”¹³ En av skogvaktarna vittnade om hur bolaget gjorde skillnad mellan folk och folk:

Vi kom ... in på behandlingen av arbetarna och han erkände öppet att han begick mannamån, på min fråga om den som ett år hade haft en dålig trakt nästa år kunde få en bra svarade han att om det var en hygglig och arbetsam karl kunde han på det men om det var en bråkstake så försökte man ju gå ikring honom.¹⁴

Bolagets chefer såg skogsarbetarna som envisa. ”Det är finnblod i folket här, har de fått en tanke i skallen så släpper de den inte.”¹⁵

På arbetarsidan var åsikterna helt annorlunda. ”I Gustav Adolf var det ett svalg mellan bolaget och befolkningen i övrigt.”¹⁶ I sina memoarer berättar Jan Wallander en bisarr historia om hur djupt hatet mot bolaget kunde sitta:

¹¹ Wallander (1997, s. 185).

¹² *Protokoll, fört vid sammanträde med Kommittén för Skogsbygdsundersökningen*, Uddeholm 6 juli 1945.

¹³ Samtal med civilingenjör L, odaterad, Jan Wallander.

¹⁴ Samtal med skogvaktare H, 22 oktober 1945, Jan Wallander.

¹⁵ Samtal med jägmästare F, i: Anteckningar från Gustav Adolf, odaterade, Jan Wallander.

¹⁶ Wallander (1997, s. 198).

Jag minns hur jag satt en sen kväll och intervjuade en skogsarbetare i skenet från en ljusstump i hans nerkylda stuga, där vi försökte få lite värme från några sura vedklabbar i spisen. Jag hade väntat någon halvtimme på att han skulle komma hem efter en lång dag i skogen. Vi pratade om skogsarbetet och han talade om hur tungt det var. Plötsligt blixtrade det till och han fick hat i stämman när han berättade om hur jägmästaren hade kommit till honom på ett hygge och förklarar att det kolvedsres som han åstadkommit inte höll fullt mått och sedan sparkat ikull det. Det var nästan kusligt att se honom när han lät sitt hat flöda över jägmästaren och jag kände mig litet förvånad, eftersom jag kände denne som en ovanligt beskedlig karl. Jag hade mycket svårt att tänka mig att han skulle ge sig ut i skogen och ensam med denne man skulle ge sig till att sparka ikull hans kolvedsres. Jag frågade därför försiktigt om det verkligen var jägmästare A. Det visade sig då att det inte alls var fråga om denne jägmästare, utan att upplevelsen gick tillbaka till en revirförvaltare som hade tjänstgjort däruppe under första världskriget. Men för honom i stugan var det lika levande som hade det ägt rum igår.¹⁷

På våren 1946 hade Jan Wallander och hans medhjälpare samlat in så gott som allt primärmaterial för undersökningen. Wallander förberedde sig för att flytta tillbaka till Stockholm. Dessförinnan, på eftermiddagen den 27 maj 1946, fick han emellertid åka med den allsmäktige Nils Danielsen till Hagfors Folkets Hus.¹⁸ ”På trappan stod upproriska arrendatorer med en ombudsman från Skogs- och Flottningsarbetareförbundet i Gävle i spetsen samt [jägmästare Sven G.] Ekman och [Gösta] Wesslén.” Läget var spänt. I sina memoarer skriver Wallander:

Vid den tiden strävade Uddeholmsbolaget efter att ordna ordentliga kontrakt med sina skogstorpäre. Kontrakten gick ut på att dessa skulle ställa en viss mängd av sin arbetskraft till förfogande. Det var alltså första steget på vägen mot att ordna en fast skogsarbetarstam. Detta mötte motstånd på många håll. Man var van vid att ha en fullständig frihet och att endast arbeta i den utsträckning man kände behov av för att skaffa sig inkomst.¹⁹

Nya arrendekontrakt skulle skrivas på av Uddeholmsbolagets arrendatorer, och de innehöll, till skillnad från tidigare kontrakt, en paragraf om arbetsskyldighet. Värmlandspressen hade fått reda på detta och skrivit om det på ett sätt som bogsledningen inte gillade. Danielsen gick ut hårt:

¹⁷ Ibid, s. 197–198.

¹⁸ Anteckningar från besök på Hagfors Folkets Hus, 27 maj 1946, Jan Wallander.

¹⁹ Wallander (1997, s. 202).

Jag vill med mitt anförande lägga tillräta en del saker och förtydliga andra, som i tidningspolemiken har blivit förvanskade. Ni är en av de få arbetargrupper, som har haft fullständig frihet i Ert arbete, de andra är de fria företagarna, och jag förstår mycket bra att Ni i det längsta vill behålla den friheten. Men det moderna samhället kräver specialisering både av er och mig. Kräver Ni er frihet så passar det helt enkelt inte in i vårt system, såsom samhället nu en gång är funtat. Det är alldeles nödvändigt för oss att kunna räkna ut hur mycket arbetskraft vi kan få ut av er, annars kan vi inte göra några planer som håller.

Som Wallander noterade, framhöll Danielsen också ”att skogsarbetarna inte alls arbetar så mycket som de själva gärna vill tro”.

Bolagets problem var att det inte gick att få arbetskraften att stanna kvar i skogen. ”Vi har igångsatt ett betydande nybyggnadsprogram på skogen, men det är ingen idé för oss att göra det om vi inte vet att vi kan få folk som bor uthålligt på skogen. Arrendeställena är en dålig affär för oss...” Danielsen framhöll allt bolaget gjort för arbetarna – vägar, järnväg, elektricitet, bättre redskap – och allt det möjligen planerade att göra – samlingslokaler, egnahemslån, pensioner via bolaget, en skogsarbetarskola i förening med en lantarbetarskola, trivselåtgärder, information om bolaget (om sådan efterfrågades). Avslutningsvis nämnde han IUI:s undersökning om orsakerna till vantrivsel i skogen och utflyttning därifrån och bad arbetarna att ärligt, rakt på sak, svara på de frågor de skulle få från utredaren.

Danielsen fick omedelbart ett svar, ”rakt på sak”, från en tandlös skogshuggare, ”Herr E” (enligt Wesslén en besvärlig figur, ”men tillhållen att hålla sig lugn”): ”Man frågar varför lämnar arbetarna skogen; på det skulle jag vilja svara att det beror på att det betalas för dåligt. Det är min åsikt.” Danielsen höll inte med utan insinuerade att orsaken till att de hade dåligt betalt var att de arbetade mindre än industriarbetarna. Positionerna var klarlagda, och Wallander kunde konstatera att ”När storgubbarna hade avlägsnat sig så började den verkliga diskussionen om hur man skulle ställa sig.”

Wallander skildrar också hur han deltog i ett sammanträde i den socialdemokratiska ungdomsklubben Gustav Adolf.²⁰ Han kom som vanligt dit på cykel framåt åttatiden på kvällen, i beckmörker och regn. ”Mötet skulle äga rum i ett litet hus som låg en bit bort i skogen. När jag kom i backen upp mot huset kunde jag inte se några ljus i fönstren, så jag tänkte vända. Mötet hade väl blivit inställt.”²¹ Det stod dock några cyklar vid vägen så Wallander gick in i det lilla rummet och skakade hand med alla. Det var fyra personer som hade kommit, alla styrelsemedlemmar i klubben.

20 Demokratiska ungdomsklubben Gustav Adolf den 25 okt. 1945 klockan 20, Jan Wallander.

21 Wallander (1997, s. 196).

Golvet sopades och stolar ställdes upp framför ordförandens bord i två rader. Tiden led och det blev alltmera tydligt att det inte skulle komma flera medlemmar. Det blev allmän diskussion om detta sorgliga förhållande... Framför allt var man bekymrad över att inga flickor kom – man skulle ha bil att skjuts hit dem med – de kun väl bolag skaff. Fnitter. Nej se har man inte dans då kommer det inga jäntor. [...] Alla satt och väntade, ordföranden ordnade med sina papper och det blev alltmera tydligt att det aldrig skulle bli något möte.

Det hela höll på att rinna ut i sanden, tills man kom in på Wallanders undersökning. Sammankomsten, som hade börjat klockan 20, höll på framåt midnatt. ”... det framgick... att man hyste ett synnerligen stort hat gentemot bolaget och ett grundmurat misstroende mot alla dess åtgöranden. Man pratade och pratade men ingen tordes gå in till jägmästaren. [...] Alla var fulla med historier rörande orättvisor.”²²

Synen på bolaget varierade i Klarälvsdalen. Man hyste ingen misstänksamhet mot det utan tyckte att man blev rejält behandlade, hävdade kyrkoherden i Norra Ny,²³ medan kommunalkamreren i Sunnemo menade att ”Man har nog det intrycket här på trakten att av bolagen är Uddeholmsbolaget det hårdaste att ha att göra med.”²⁴

I Sunnemo fick Wallander av en annan sagesman uppgifter om att alla duktiga skogsarbetare hade flyttat ut och att de som fanns kvar var ”den sämre delen”. Det var flera som bara högg för hundra kronor i månaden. De gamla fick bo kvar på torpen, hos sina barn, mot förre disponenten Troilis och Wessléns order. De fick ved och pension från staten. De fick göra vad de orkade. Det gick ingen nöd på dem. Kommunen fick ibland träda emellan. Det förekom ingen hemslöjd. ”Värmlänningarna är inte framåt för sånt, har inget affärssinne.”²⁵

Skogsarbetarna hade en del att anmärka på arbetsledningen i skogen. ”Jägmästaren har så häftigt humör.” ”Jägmästaren är så vrång att det liknar ingenting. Han är vresig och så har han aldrig tid.” ”Skogvaktarna kommer aldrig till oss. Är så upptagna av älgjakta.” ”Det är en dålig arbetsledning. Det har inte gått att opponera – då har di svart att du får gå hem. Det har varit som det har varit därför att di fordrar att man ska krypa.” ”Regimen är för hård. Bara brutalitet och uppsägning.” ”Befålet är inte det bästa. Jag tror nog inte att viljan är så god hos skogvaktaren alla gånger.”²⁶

22 Demokratiska ungdomsklubben Gustav Adolf den 25 okt. 1945 klockan 20, Jan Wallander.

23 Intervju med kyrkoherde John Finnson, 29 maj 1946, Jan Wallander.

24 Intervju med Gustav Ericsson i Lid, odaterad, Jan Wallander.

25 Anteckningar om Sunnemo, odaterade, Jan Wallander.

26 Yttranden om arbetsledningen i skogen, Gustav Adolf, odaterade, Jan Wallander.

PÅ MARKEN

Wallanders och hans medarbetares fältanteckningar vittnar om hur de fyra cyklade runt i Klarälvsdalen, på stundtals näst intill obefintliga vägar, i trakter som ibland knappt var bebodda och där det inte gick att se något på kvällen. Gårdarna låg ofta oländigt till: ”Vägen dit bedrövlig. Det är just inte någon väg. Emellertid är det mycket vackert runt omkring.”²⁷ ”Vägen dit var ganska dålig... Ganska svårt att ta sig fram i mörkret, slirigt över gårderna och inte en tillstymmelse till belysning.”²⁸ ”En fantastisk backe, upp för vilken åtminstone inte gengasbilar kunde gå, sönderfrusen och djäklig.”²⁹

Det var nog bra att Jan Wallander själv tvingades göra ett stort antal intervjuer. Därigenom fick han en direktkontakt med skogsbygdens folk som han knappast skulle ha fått om hans ursprungliga plan att använda studenter hade fungerat:

Det betydde alltså att jag satt ned med ett tvärsnitt av invånarna i de tre socknarna och mötte unga och gamla, jägmästare, socialfall, trygga storbönder och efterblivna fångelsekunder, tattarkärringar och blomstrande bonddöttrar, kyrkoherdar och lastbilschaufförer, Pelle i kiosken och Kalle i handelsbon. Fick sitta och sakta och varligt försöka få ur dem hur deras liv hade varit, deras besvikelser och glädjeämnen, deras förhoppningar och planer. Vi kom också in på deras relationer till familjemedlemmar, till bolaget, till bönderna, till de andra ”hjonerna” på ålderdomshemmen.³⁰

I de bevarade fältanteckningarna ägnas ett betydande utrymme åt att beskriva hur det såg ut utanför och i de hem där intervjuerna gjordes. Förhållandena skilde sig kraftigt åt. En del gjorde med små medel det bästa av sin tillvaro. Eva Holmström besökte en smedfamilj:

Bostaden var trevligt inredd och väl underhållen [...] Trevliga och ändamålsenliga möbler. Trevligt inrett kök med bra arbetsbänkar och skåp. Vackra blommor, rena gardiner och fönster. Trevliga lysdukar på bordet samt rena kokkärl. [...] Familjen lever efter vad jag kan förstå under rätt små ekonomiska omständigheter, men den gav intryck av att vara nöjd med sin lott...³¹

27 Intervju nr 261, 27 september 1945, Bert Hellberg.

28 Intervju nr 331, odaterad, Jan Wallander.

29 Intervju nr 336, odaterad, Jan Wallander.

30 Wallander (1997, s. 191).

31 Intervju nr 168, 26 september 1945, Eva Holmström.

Ibland var det nästan idylliskt, trots att det var september och den bästa årstiden var över:

[Hushållet] låg ett stycke ovanför sjön på andra sidan landsvägen med utsikt omkring. Grannstugor syntes på något avstånd. Vi gick uppför grässlutningen, förbi ett land med persilja och några blomkålshuvuden kvar. En svart katt med en stor yvig svans satt uppflugen på några störrar. Ladugården låg en bit före bostadshuset och vägen däremellan var gytjig av allt regn – ingenting för lågskor. Ett äppelträd fanns också och litet blommor som dock hade mist det mesta av sin prakt.³²

Skenet bedrog dock. Wallander och hans sällskap steg in i stugan. ”En ganska tjock kvinna med en duk om huvudet och det svarta håret spretande rakt ut åt alla kanter under densamma stod mitt på golvet i en ganska kavat ställning och med ett föga inbjudande uttryck. [...]. Något tacksamt intervjuobjekt var hon inte. Hennes liv var lika händelseöst som en fisks i ett akvarium och hennes åsikter karakteriserades närmast av ’vet inte.’” Familjens artonåriga dotter var inte bättre. ”En kutryggig, tanig flicka som helst såg ner och satt med händerna knäppta mellan benen. Sublimt. Hon var ännu värre än modern att få något ur – någon åsikt om vad hon ville bli kunde man omöjligt locka ur henne. Stopp precis. Modern försökte skjuta på, men förgäves.” Till sist lyckades emellertid Wallander få ett konkret besked på en punkt. ”Den största olägenheten för... [modern] tycktes vattenfrågan vara. Källan, som hon uttryckte sig, låg ett gött styck därifrån och de va bara te å bär vattnet hela vägen”, minst 125 meter.

Ibland dök det upp interiörer som förmodligen låg en bra bit över förväntningarna:

Allt i hemmet var perfekt. Golven skinande blanka och väl underhållna med färg; möblerna trevligt placerade och välpolerade med snygga överdrag mot sol och damm. I fönstren fanns det gott om vackra blommor i krukor, som voro glänsande. Gardinerna voro ljusa, lätta och vackert arrangerade. Familjen hade en välförsedd bokhylla med verk av både inhemska och utländska författare. Dessa böcker voro icke s. k. cirkelböcker eller billighetsupplagor. Alltså hade familjen väl i allmänhet inköpt varje bok på grund av intresse av innehållet. Jag blev även bjuden på kaffe med dopp. Kaffet serverades från en bricka med vackert broderad brickduk och i äkta Rosenthalkoppar med mellanlägg mellan kopp och fat. Mycket prydligt. Även brödet och kakorna vittnade om fantasi och förmåga att skapa hemtrevnad.³³

32 Intervju nr 204, 24 september 1945, Jan Wallander.

33 Intervju nr 170, 26 september 1945, Eva Holmström.

Hushållet var inte, som man kanske skulle kunna tro, ett borgerligt hushåll, utan ett lantbrukarhushåll, dock förmodligen ett relativt besuttet, med ett genuint intresse av samhällsfrågor:

Jag träffade båda makarna och de voro mycket ekonomiskt och politiskt intresserade och allt tydde på att de följde med sin tid mycket bra. De visste bl.a. väldigt mycket om Amerikas efterkrigsplanering och export och import. Något som de verkade vara intresserade av att diskutera var även statsmonopol, bensinrestriktioner, oljemonopol samt f.ö. nationalekonomiska spörsmål.

Andra miljöer kännetecknades av direkt armod. Människor som skulle ha behövt hjälp av de sociala myndigheterna var lämnade åt sig själva:

Låg rätt långt upp i skogen/ca 20 min. promenad från närmaste grannar/ Fanns endast en mycket liten åkerbit, där det odlades potatis. [...] Bostaden var mycket smutsig och illa underhållen. Ladugården var vanvårdad, så familjen inte ens visste om taket skulle hålla över vintern. Inne i ladugården var det otroligt smutsigt trots att det endast fanns en gris f.n. Väggarna voro säkert inte kalkade någon gång och golvet bar tydliga spår efter kor. Köksgolvet var otroligt smutsigt, disken stod på en stol och det luktade smutsiga kläder, snusk, damm och matrester.

Fru... P hälsade mycket lamt på mig, varefter hon sjönk ner på en stol och sparkade av sig skorna, varvid ett par trasiga strumpor och smutsiga fötter blevo synliga. Gräsligt. ... Fru P hade en trasig kjol på sig som var provisoriskt hopsatt med säkerhetsnålar. På huvudet hade hon en lindrigt ren yllehalsduk, som var nerdragen långt i pannan. Allt var otroligt snuskigt och vanvårdat. Såg inte en hel sak.

Fru P var mycket virrig. Hon visste inte ens när hennes barn voro födda eller vad de hette. ... Något som hon dock kunde var att framhålla var hur dyrt allting var och hur dåligt kommunen sörjde för de fattiga. [...] Fru P endast fånflinade då jag frågade om något.³⁴

I ett radioföredrag som han höll sommaren efter Värmlandsvistelsen reflekterade Jan Wallander över vad som i verkligheten dolde sig bakom de statistiska fattigdomsindikatorerna:

Det som först slår en när man gör ett sånt här arbete är hur ofantligt svårt det är att föreställa sig hur andra egentligen har det innan man sett det med egna ögon. Jag

---

³⁴ Intervju nr 143, 29 juli 1945, Eva Holmström.

har ju till yrke att hålla reda på till exempel hur stor kaloritillförseln är per huvud i Sverige och var gränsen går för undernäring och i hur många procent av hushållen i Värmland det bor mer än 5 personenheter per rumsenhet. Men det var först när jag kom en kväll till ett torp och såg hur skolbarnen kom hem och fick soppa på varmt vatten och sönderkokt potatis och hur två vuxna och tre barn gick och lade sig i ett litet, litet kök, som jag verkligen förstod vad olika siffror kan betyda.³⁵

Vissa bostäder var så små att det var ofattbart.

Stugan är inte större än en lekstuga, grå av väder och vind och lappad med takpapp på ytterväggarna. Ett par gungande trappsteg av trä leder upp till den grönmålade ytterdörren, som öppnas utåt, så man är nära att trilla utför trappstegen igen. Dörren har nämligen ingen plats att svänga på! [...] Jag knackade ... på och steg in i ett kök, inte större än 2 x 1 ½ [sic!] högst. En spis, ett bord med framdukad, orörd mat, 3 stolar, en liten beredningsbänk under ett skåp, en hylla, en väckarklocka och några blomkrukor var så gott som allt som fanns. En trasmatta på golvet också, f. ö. brädgolv med masonit över.³⁶

I detta hushåll bodde två vuxna och två små barn, en pojke på 4-5 år och en baby. Stugan hade ett ynkligt sovrum: ”Rummet var inte ... större än köket, ett bord mitt i och två ... ottomaner och babysäng och ett par stolar. *Var* låg alla människorna? Radio fanns ej, ej heller symaskin – var skulle de förresten få plats?” Frun i huset var bara 21 år, hade dåligt rykte på bygden, hade det förmäls på omvägar, eftersom hon fått äldsta barnet när hon bara var 17, ”ogift förstås” och mannen hade blivit tvungen att gifta sig med henne. ”Och därvid är det nu och bygden beklagar honom. [...] ”Hon såg litet enfaldig ut (förlåt) tyckte jag.” Stället andades ensamhet och mannen verkade längta bort.

På andra ställen var familjesammansättningen märklig:

... jag klev in i köket ... och där satt familjen, 6 karlar och 1 tant (fruntimmer skulle jag säga) och åt. Det var trångt runt bordet, tanten, fru L själv, satt förresten vid ett bord vid sidan av. [...] Karlarna blängde men fortsatte att äta (knivarna i mun) och då jag gick runt och hälsade reste de sig i tur och ordning och sa: L. Sista gången höll jag på att svara: Det ante mej.³⁷

³⁵ Wallander (1967, s. 192).

³⁶ Intervju nr 217, 5 oktober 1945, Marja Hedström.

³⁷ Intervju nr 219, 28 och 30 september 1945, Marja Hedström.

HÖGRE UPP

På en högre social pinne återfanns borgerskapet i allmänhet och prästerna. Köpmannen C framhöll de fördärliga följderna av såväl den moderna dansen och rationaliseringen. ”Se på mig, ta det litet lugnt i stället.” Wallander karakteriserade honom som ”borgerlig och konservativ – inte särskilt begåvad”. Dock var han snäll och välmenande. Han bjöd till och med på grogg.³⁸

Föreståndaren för Konsumbutiken bodde, som ofta, på andra våningen, ovanför affären, i en tvårumslägenhet, som föreföll ”högmodern”.³⁹ ”Det verkade välbärgat och ganska hemtrevligt”, med blomsterbord med spaljé och oljemålning på väggen, böcker – ”Vackra vita tänder bl.a.”, konversationslexikon, romanserier och Konsumlitteratur, om försäljningsteknik. ”Fru G. hade guldringar i öronen och *litet* för korta kjolar.” Man och hustru ”såg så rart på varann och skrattade [så] att ingen kunde tro att de varit gifta i 8 år!” Marja och Bert fick skriva i en gästbok med grönt skinn.

Och så mötte Jan Wallander kyrkans män. Han fick i Norra Ny vid ett tillfälle dricka kaffe med prosten, ”en sällsynt obehaglig figur, domderande, smutsig, flottig och svettig, hattbandet nersvettat. Fet och vråker i sig.”⁴⁰ Då var det bättre hemma hos den frireligiöse predikanten.⁴¹ Bert och Marja klev in i i köket, prydligt och rent, dekorerat med blommor, landskapsfotografier, bonad med hängbjörkar och enklare ”kort” med religiösa motiv och ett krucifix, i det enkla hemmet, där vatten och avlopp saknades, välkomnade av en ”änglaljuv uppenbarelse”, predikantens tjugofyraåriga fru. Hon hade realexamen, han – lantbrukarson från Jämtland – folkhögskola och fyraårig predikantutbildning, varav han hoppat över ett år, ”förmodligen begåvad”. De var ”kort sagt sympatiska människor, som mycket beredvilligt besvarade frågorna, vilka inte gav upphov till missförstånd ... Fruen bjöd sedan på kaffe (3 koppar).”

Den 29 maj intervjuade Wallander kyrkoherden i Norra Ny, John Finnson.⁴² Han beskriver honom som glad, snäll och hjälpsam, mycket livlig – en man som ständigt hade bråttom. Han fick intrycket att kyrkoherden hade god kontakt med befolkningen. Han hade dessutom en genomtänkt syn på utflyttningen. Enligt kyrkoherden var inte avflyttningen något problem, utan invånarantalet höll sig förvånansvärt konstant. De som flyttade ut flyttade inte alls till Hagfors, som man kanske skulle tro, utan till landsbygden i andra delar av Värmland, till Malung eller till Stockholm. De ville ha kvar sin frihet och flyttade därför inte så gärna till

38 Samtal med köpman C, odaterad, Jan Wallander.

39 Intervju nr 226, 25 september 1945, Marja Hedström.

40 Intervju med kyrkoherde John Finnson, 29 maj 1946, Jan Wallander.

41 Intervju nr 220, 25 september 1945, Bert Hellberg.

42 Intervju med kyrkoherde John Finnson, 29 maj 1946, Jan Wallander.

industrin. Det var inte så lätt att komma in vid industrierna om man inte kom från någon av bolagets ”egna” socknar. Sönerna stannade i allmänhet hemma, alldeles för mycket enligt kyrkoherden. Det blev för många hemmansklyvningar.

Under dåliga år då ingen avverkning ägde rum drog bönderna in på staten och levde på de pengar de hade på banken. De som enbart var skogsarbetare fick det däremot knalt, men de var inte så många, mest från Månäs och Ambjörnby. Döttrarna däremot, ofta mycket förmögna, för däremot till Stockholm över vintern för att arbeta som hembiträden, ”för att se sig omkring och lära känna världen”. Ofta kom de hem igen till sommaren. I socknen rådde kvinnounderskott, men det fanns en del flickor att gifta sig med, och det gick många halvgamla pojkar och flickor som inte kom sig för att gifta sig. De var kanske fästfolk sedan många år. Ofta hade de utomäktenskapliga barn. Det blåste ingen frisk fläkt över socknen. Kvinnorna var synnerligen betydelsefulla för rekryteringen av skogsarbetare. ”Kvinnorna är trötta på slavarbetet och det är verkligen ett slavarbete, och utan kvinnor blir det inga män.”⁴³

En bidragande orsak till att flickorna flyttade ut verkade, enligt intervjuoffren, vara att det var klenst beställt med folknöjena i Klarälvsdalen. Det var dåliga förbindelser till Hagfors. Om man skulle gå på bio där måste man ta taxi hem. Flickorna klagade. Det var inte bättre på andra ställen. Skulle man från Uvanå på bio i Gustavsfors var det också bil (taxi) som gällde, Var man några stycken blev det tre kronor ”per skaft”.⁴⁴ ”Det förekommer stundom dans på logen uppe i Uvanå. Annars har vi de religiösa micklarna som håller borta all ungdom från dansbanan.”⁴⁵

Jan Wallander drog sina egna slutsatser: ”Alla nöjestillställningar står under kontroll av landsfiskalen... Jag fick vid ett annat tillfälle det intrycket att tillståndet egentligen bara är till för att man skall kunna driva in nöjesskatten ordentligt.”⁴⁶

I mellangruppen ingick också småkapitalister. Bert Hellberg fick träffa en karamellkokerska.⁴⁷ Hemmet hade piano och länstolar, gamla och nya möbler blandade, ”relativt dyrbara men tråkiga”. Karamellkokerskan var ”24 år yngre än sin man. Hon verkade rivig, domderande och något kverulerande. Klagade över orättvisan här i världen. Hade taxerat för 3 000 kr. inkomst av karamellkokandet, men fick skatta för 6 000 kr. Rena stölden. Man förlorar arbetslusten.” Mannen var mera timid, naturligt nog, eftersom han inte förtjänade så mycket pengar

43 Jägmästare F. i: Anteckningar från Gustav Adolf (1945).

44 Intervju nr 303, odaterad, Jan Wallander.

45 Intervju nr 302, odaterad, Jan Wallander.

46 *Protokoll fört vid sammanträde med bygdekommittén för Gustav Adolfs socken, i Gustavsfors Folkets Hus, den 20 sept [1945] klockan 11.*

47 Intervju nr 233, 29 september 1945, Bert Hellberg.

utan var beroende av sin hustru, som var den som hade bekostat ombyggnaden av huset och möblerna.

PÅ TOPPEN

Längst upp i den sociala hierarkin fanns Bolaget. Uddeholmsbolagets stämpel satt på allt. Uddeholm ”var ett litet samhälle som helt dominerades av bolagets huvudkontor”, skrev Wallander.⁴⁸ ”Där var ordningen fast och väl etablerad.”⁴⁹

När jag var där i mitten på 40-talet fanns det bara två personer som stod vid sidan om bolaget, även om också de var beroende. Den ene var distriktsläkaren, som hade mottagning och sjukstuga i en byggnad som gränsade till huvudkontoret, och den andre handelsman som drev ortens handelsbod. För en sociologiskt intresserad person var det intressant att studera den distinkta sociala gruppering som existerade i detta samhälle och som utgick från mannens ställning i bolagets hierarki.⁵⁰

Stundtals blev den sociala hierarkin näst intill bysantinsk – helt obegriplig för den oinvigde:

När jag på morgnarna med någon uddeholmare gick till kontoret kunde denne konstatera att smokingarna hängde ute lite här och där i villaträdgårdarna. Det hade varit fest hos disponenten igår och själv hade han inte varit bjuden, men det var naturligt för uppenbarligen hade Karlsson heller inte varit bjuden. Strecket hade tydligen dragits lite högre upp. Att Fornander och Wikmark och Halle och Gustafsson varit där, var självklart. Däremot frågade han sig varför Klintemalm hade varit bjuden. Hans smoking hängde alldeles tydligt utanför huset. Detta för-
anledde mycket grubblerier och spekulerande. Så småningom kom vi tillsammans på lösningen. Var det inte så, att en dotter till Klintemalm nyligen hade gift sig med en bergsingenjör vid något företag i Skåne och hade inte disponenten och hans fru varit med på bröllopet. Detta hängde nog i sin tur ihop med att fru Danielsen var god vän med fru Klintemalm. De hade i sin ungdom gått i samma skola. [...] Sedan vi funnit nyckel till mysteriet kände vi oss lugna igen.⁵¹

Allra högst upp på den sociala rangskalan återfanns bruksdisponenten – Nils Danielsen.

⁴⁸ Wallander (1997, s. 198).

⁴⁹ Ibid, s. 199.

⁵⁰ Ibid, s. 198.

⁵¹ Ibid, s. 198–199.

I Uddeholmsbolagets bolagsordning stod det på den tiden att chefen för bolaget ägde bära titeln bruksdisponent. Vad den titeln innebar hade jag dåligt klart för mig när jag satt där i dressinen, men så småningom kom jag underfund med att i de svenska bruksbygdernas världsordning kom givetvis Gud högst upp på rangskalan, men strax därunder kom de äkta bruksdisponenterna. Sedan var det ett mycket långt hopp tills man råkade på bergsingenjörerna och därefter – en bra bit ner – följde direktörer, jägmästare m.m.⁵²

Stackars Marja råkade i Sunnemo ut för en riktigt dryg forstmästare.⁵³ Hon gjorde inte det minsta för att dölja sin antipati:

Jag hade redan på förhand hört att denna forstmästare V inte var någon riktig forstmästare, men trodde dock att han skulle verka mer bildad än han gjorde. [...] Så kom han då äntligen. Mörkblank, inte alltför mager och med guldtänderna blottade i ett flottigt leende. Jag log tillbaka och presenterade mig och följde sedan snällt efter honom upp i övre hallen, där vi slog oss ner i var sin fåtölj. Jag föredrog att sitta mera hyfsat men han slängde sig med välbehag i fåtöljen så att huvudet kom att ligga längst ner och resten av kroppen beskrev en uppåtgående kurva ända fram till knäna, där bågen plötsligt bröts i en skarp vinkel och gick rakt ner i golvet.

Jag log fortfarande, såg mig omkring och skulle just till att börja efter ett kraftigt andedrag – då han började. ”he he, det var ett så konstigt brev jag fick häromdagen, he he, det var så egendomligt formulerat, he he...” – ”He he... he he...” ”Jaså fick forstmästaren det?”, sade jag för att visa deltagade. ”Ja, vänta...” /han gick efter brevet/. ”Här ser fröken... he he... det står: undertecknade medlemmar har bildat en kommitté... ser fröken?” Ja, jag såg men förstod ingenting, bara fortsatte att le. [...] Han försökte med alla medel få fram vilken betydelsefull person han var i socknen och hur olämpligt styrd denna var av alla socialdemokrater och kommunister där. [...] Han ville också få fram hur omtyckt och inflytelserik hans far hade varit och hur stora områden han ägt... Han skröt och sken av självbelåtenhet nerifrån djupet av sin stol i c:a 45 minuter, då alla superlativer om hans och hans familjs insatser för socknens bästa började glesna. Det värsta var i alla fall skatten.

⁵² Ibid, s. 184.

⁵³ Intervju nr 277, odaterad, Marja Hedström.

Han och hans fru kunde inte bo på samma ställe emedan skatten då blev så hög, utan hon fick lov att mantalsskriva sig och bo i Filipstad, där hon f.n. var lärarinna – fast det behövde hon naturligtvis inte, påstod den snåljäpen.

Över huvud verkade han föga vederhäftig – allt han sade var en attityd, avsedd att imponera. När han märkte att verkan därav var ganska minimal fick han tillgripa ett annat medel att hävda sig. Det gjorde han genom att säga sig inte vilja svara på de flesta frågorna. ... för att göra sig stor igen frågade han mig vad fröken hade för utbildning till det här. Jag sade så mycket som jag tyckte angick honom och var på vippen att fråga med vilken rätt han kallade sig forstmästare ... Jag började må illa bara av att se på karlen och ville därför försöka att få ett slut på det hela. Det märkte han väl så han uttryckte till sist en önskan om att ifall kand. W. skrev en avhandling om det här den måtte tillställas honom så att han ”fick sudda i kanten” som han uttryckte det. He he. Och det var verkligen intressant att få diskutera det här med fröken – hade han inte haft så otroligt ont om tid skulle han ju helst velat skriva en inlägga själv om alla sina värdefulla synpunkter /vilka?/ men det kunde han ju omöjligt hinna med nu. Och jag var välkommen in igen om jag ville prata mera. Men han var nästan aldrig hemma. – Aldrig har det varit så skönt att komma ut i friska luften igen. Brr.

Intervjuerna fick ibland finna sig i att bli betraktade som mindre vetande. ”Det kan han väl förstå varför folk flyttar från landet utan att behöva fråga.”⁵⁴ Ofta blev dock stämningen riktigt trevlig och inbjudande under intervjuerna. ”Alldeles ovanför färjfastet på västra sidan av sjön låg smeden P O:s stuga, intill landsvägen utan någon som helst gård omkring.”⁵⁵ Smeden, som var lite döv, bad Marja följa med in i köket, där en deg stod och jäste.

Gubben var pratsam och berättade litet om gångna tider, han hade skött färjan ensam då – nu fanns det två som turades om och man kunde komma över vilken tid på dygnet som helst. Han var mycket vital för sin ålder, men kom sällan bortom Sundet. Cyklat hade han inte gjort de 11 senaste åren, han hade fått telefon och behövde inte gå någonstans. Det kom en del folk förbi från färjan och pratade med honom och det fick han vara nöjde med. För att få den långa vintern att gå prenumererade han på Dagens Nyheter. Så kom frun också in som var rund och glad och hade just hämtat posten. ”Vi” och ”Karlstadstidningen”. På frågorna om skogen tyckte gubben att där var förhållandena riktigt bra nu mot förut och hade inget att invända alls. Han blev ivrig när han pratade och kröp närmare och närmare mej över bordet. [...] De ville jag skulle stanna längre, för det var bara trevligt att någon tittade in, men jag måste vidare ...

⁵⁴ Intervju nr 258, 26 september 1945, Bert Hellberg.

⁵⁵ Intervju nr 216, 28 september 1945, Marja Hedström.

Jan Wallanders egen plats i den värmländska hackordningen var odefinierad, naturligt nog, eftersom han kom utifrån och sysslade med något helt annat än bolagsfolket. ”Sådana exotiska djur som filosofie kandidater föll utanför världsordningen.”⁵⁶ Det gick emellertid inte i längden. Någonstans måste utbildningen stoppas in.

När jag kom till Uddeholm torde jag ha inplacerats någonstans mellan jägmästarna och skogvaktarna. Jag hade ju en akademisk utbildning. Men det var långt ner på skalan. Sedan familjen kommit upp och vi bosatt oss i närheten av Risbergs herrgård – där disponenten bodde – blev det känt att fru Danielsen vid flera tillfällen varit synlig i vårt kök, där hon tydligen ägnat sig åt att dricka kaffe och prata med Ann Charlotte. Jag flyttades nu raskt upp på skalan och hamnade någonstans mellan jägmästare och bergsingenjörer. Detta hade den värdefulla effekten att det nu blev lättare för mig att få tag på papper och pennor och annan kontorsmateriel och få hjälp med att låna skrivmaskiner.⁵⁷

DE GAMLA

Längst ner på den värmländska samhällsstegen stod de gamla och fattiga. I sina memoarer beskriver Wallander hur det såg ut på ett av bygdens ålderdomshem. Valfärdssverige hade en bra bit kvar:

Besöket på ålderdomshemmet brände sig fast. På den tiden var de intagna ännu ”fattighjon” som levde på kommunen och de var en blandning av fattiga och orkeslösa gamla, som i en del fall var svårt senila och förvirrade. Det fanns också några efterblivna barn. Det var en skakande upplevelse att sitta och försöka intervjua dem som kommit med i vårt urval och som hade möjlighet att delta i en intervju, samtidigt som de gamla som satt intill hade svårt att ta vara på sig själva och grisade ner omkring sig.⁵⁸

Det var besvärligt för och med de gamla. Familjebanden spelade ofta en avgörande roll för om de for illa eller ej. ”När min sonhustru flyttar härifrån hur skall det då gå för mig? Om jag fick komma till ett samhälle och sitta vid vägen, nån dag innan jag dör. En gammal som jag kan inte klara sig själv.”⁵⁹ Wallander beskriver i sina memoarer hur i ett hushåll de fyra döttrarna gång på gång flyttade

⁵⁶ Wallander (1997, s. 184).

⁵⁷ Ibid, s. 199.

⁵⁸ Ibid, s. 191–192.

⁵⁹ Intervju nr 315, odaterad, Jan Wallander.

mellan Stockholm och hemsocknen. Det föreföll obegripligt, tills han fick reda på orsaken: ”Alla de ogifta flickorna turas om att komma hem och sköta föräldrarna, ett år i taget.”⁶⁰

Ibland utspelades vardagstragedier:

Gubben själv hade mest haft lust för slaktning. Den dagen jag var där hade han gjort sig i ordning och farit fram till revirkontoret för att slakta upp en älg, och det var tydligen ett stort ögonblick för honom. Han var den ende som kunde det riktigt här på trakten. Men han blev så utmattad av upphetsningen och cykelfärden att han inte måktade det. När det väl kom till kritan blev han tvungen att fara hem igen, till sin stora grämlse.⁶¹

En del klarade sig helt utan hjälp, mot alla odds. Marja Hedström träffade tre gamlingar i Gustav Adolf:

Jag knackade på och steg in i ett mycket stort kök, det största jag råkat på, tror jag. I detta kök satt en ganska gammal och ganska puckelryggig gubbe i blåkläder. Han såg inte ut att göra just någonting. Vid det stora bordet vid ena fönstret satt en ganska gammal gumma och pysslade med något. Jag framförde mitt ärende men fick allt skrika ett par gånger för det var tämligen dövt upptäckte jag. Strax efter mig kom ännu en tant med – om jag inte misstar mig – ved i famnen. Hon verkade litet konstig och gick och satte sig längst ner i ett hörn av köket, [...]

Jag började intervjun och det gick trots allt ganska gött. Gubben var den som hörde bäst och det var också han som till största delen besvarade frågorna. Kvinnan som kom in och satte sig i hörnet visade sig vara blind, så man måste säga att det var ett ganska typiskt hushåll för den nuvarande situationen: tre gamla, varav en döv, en blind och en litet hälften av varje... Gubben hade dessutom brutit benet för en tid sedan och var inte bra än. Men enligt uppgift från annat håll skall han ha en skaldeådra i sig som då och då fått tillfälle att flöda i Husmodern, och historien lär han visst kunna både framlänges och baklänges så gammal han är. Där kuggar ingen honom. [...] Jag kan inte nog förvåna mig över att dessa tre på gravens rand kan hålla igång detta torp [med fyra kor och två ungdjur]. [...] Men folket i Gustava tycks kunna klara av och stå ut med en hel del ”av bara vanan”. Och det är väl för dem.⁶²

⁶⁰ Intervju nr 335, odaterad, Jan Wallander.

⁶¹ Ibid.

⁶² Intervju nr 3101 [sic!], 24 oktober 1945, Marja Hedström.

Marja intervjuade också en ensamstående – och enastående – kvinna i Gumhöjden i Gustav Adolfs socken:

Ack vilken charmfull kvinna! [...] Den huvudsakliga klänningen var sydd av madrassvar och utanpå den satt en betydligt kortare svart kjol som mest hölls upp och ihop av säkerhetsnålar. En rutig blus med kort ärm satt under den ärmlösa madrassvarsklänningen och på huvudet hade hon en löst virkad liten pirka över sina ljusa spretande testar. Sublimt. Armbågarna stack ut som på en Belsenkvinna men hon föreföll trots detta vara vid utomordentligt god vigör. [...]⁶³

Inne i huset möttes Marja av en kattkoloni:

Då jag inträdde i tabernaklet dröp ett tiotal ruggiga katter ner från stolar, lårar och bord ner på golvet och ut genom dörren. ... Golvet var ett vanligt trägolv med ett par trasmattstumpar på – och en halväten råtta. Katterna hade tydligen blivit överraskade. E tog upp rättresten, gick ut och slängde den på backen. ... Det här verkade pikant. [...] På ett fönsterbord låg en liten slags filt av kufisk kulör, avsedd för kattorna. E berättade sedermera att den filten hade hon gjort av ullen från en amerikansk ullkatt hon haft en gång. Men nu var det sannerligen bara vanliga svenska bondkattor hon hade, om ens det. En katt var t.o.m. blind. Men tro inte att hon ville göra sig av med en enda en – trots att hon blivit bjuden ett stycke fläsk av någon för en av dem. [...]

Och hon berättade om bergfolket som bodde här i Gustava när hennes förfader för fyra generationer sedan kom från Finland och slog sig ner i Gustafsfors. De var inga riktiga troll de där bergmänniskorna men de var sannerligen inte goa att tas med. Man fick all pass sej riktigt om en intsku råk illut. [...]

Allt kan och gör E själv. En vagn hade hon gjort av två hjul förbundna medelst en wire och två träpluggar och ett flak ovanpå dem – att hjulen sedan beskrev mer eller mindre deformerade åttor då hon drog vagnen bekom henne ingenting. Och plöjer och hackar och sår och skördar gör hon alldeles ensam – att hon då inte alltid hinner med att städa inomhus måst man förlåta henne, för hon gnor ändå hela dagarna. [...]

Till ålderdomshemmet vill hon inte på några villkor – hon var så lycklig med sitt och ville inte byta med någon, trots att hon väl har det värst i hela Gustava.

Möjligen var hennes inställning rationell. En pensionär vittnade om att man på hemmet var tvungen att följa vissa rutiner och släcka på bestämda tider. Man fick tillrättavisning för dåligt bordsskick, kraven på renlighet var stora, maten var

⁶³ Intervju nr 380, odaterad, Marja Hedström.

ovan och det fanns inga möjligheter att bjuda släktingar som kom på besök på kaffe.⁶⁴

Andra ville inget hellre än att komma till pensionärshemmet. Ensamheten blev betungande, särskilt för dem som en gång i tiden hade levt ett aktivt liv mitt i en familj. I sitt radioföredrag berättade Jan Wallander om en äldre kvinna som levde alldeles ensam, utan familj och utan nära grannar.

Det var ... en liten stuga, den låg vackert på en udde vid en sjö och när jag kom över ängen såg jag en liten krokig gumma som var på väg bort till brunnen för att hämta vatten. [...] Hennes man hade varit skogsarbetare där i trakterna hela sitt liv, men han var död nu sedan länge. Barnen hade flyttat hemifrån och hade arbete borta i städerna, men de skickade henne pengar så hon klarade sig bra. Hon var nu åttiofyra år gammal och kry efter omständigheterna. Det var naturligtvis besvärligt för en så gammal människa att hämta vatten och sköta hushållet, men det var ju inte mer än vad hon hade varit van vid i all sin tid, så det hade hon aldrig kommit att tänka på att det kunde vara någonting att beklaga sig över. Men ändå så levde hon ett ganska dystert liv och fick uppleva någonting som väl alla får när de blir gamla, men som kanske känns särskilt mycket när man bor så pass ensam som hon gjorde. Det var dock en halvmil till närmaste handelsbod och post och en kilometer till närmaste granne. Hon tyckte själv att det var lite ensligt, särskilt på vintern då snön gjorde det svårt för henne att ta sig fram och man kanske inte alltid höll så noga reda på hur hon egentligen klarade sig. Därför ville hon nu komma in på ett pensionärshem som man nu höll på att bygga i socknen. Hon hade talat med en kommunalman, som hade sitt finger med i det här och han hade lovat att han skulle anmäla henne till inträde.⁶⁵

Efterhand hade drömmen om pensionärshemmet förvandlats till en fix idé – och samtidigt hade gumman blivit handlingsförlamad:

Hon hade hört nu att det var mycket trångt om platserna och att man skulle ha lämnat in en skriftlig ansökan för att överhuvud ha några chanser. Kanske hade den där kommunalmannen glömt bort alltsammans. Hon hade inte hört något ifrån honom och det hade ju nu gått så lång tid sedan hon talade med honom att han borde kunnat ge henne besked. Förresten hade hon hört att hemmet snart skulle vara färdigt och att några hade fått veta att de skulle få flytta in [...] Någon hade sagt att endast gifta par skulle få komma in där, men det måste väl vara så att en så ensam och gammal person som hon skulle få komma in [...] Hon hade liksom

⁶⁴ Samtal med M angående pensionärshemmet m.m., odaterat, Jan Wallander.

⁶⁵ Wallander (1997, s. 194).

förlorat kontakten med verkligheten. Skulle hon tala i telefon med den där kommunalmanen så var det ett helt företag. [...] Hon hade alldeles tappat förmågan att klara upp saken längre. [...] Hon satt och grubblade på det i oändlighet och gled allt längre bort från möjligheterna att göra någonting åt saken.⁶⁶

Tack och lov visade det sig att gumman oroade sig i onödan. Kommunalmanen hade skött sig och lämnat in hennes ansökan. Hon kom in på hemmet.

Andra kanske också borde ha varit där: ”Den gamla gubben sa bara vad man än frågade om, ja men se på den tiden var brännvinet billigt.”⁶⁷

***

Uddeholmsbolaget betonade att det gav befolkningen både arbete och bostäder. Skogsarbetarna fick arrendera små torp av bolaget, torp som behövde underhållas. El och vatten drogs in och vägar byggdes. Bolaget tyckte att man gav tillräckligt. En del arbetare tyckte att man fick för lite och att man fick vänta alldeles för länge på att få något gjort. (Andra tyckte att de blev rejält behandlade.) Situationen var inte enkel. Nils Danielsen hade kommit till insikt om att det inte räckte med enbart rationalisering om Uddeholmsbolaget skulle kunna få fram tillräckliga virkeskvantiteter. Det handlade också om levnadsförhållandena. Trivdes inte skogsarbetarna och deras familjer skulle de lämna skogen.⁶⁸

Det var precis vad de gjorde. De lämnade skogsarbetet för att övergå till andra yrken. Det var inte så konstigt att folk gav sig iväg från skogen. De intervjuer som Wallander och hans medarbetare genomförde, och de miljöer de beskriver, lämnar ett bestående intryck av tristess. I *Flykten från skogsbygden* talar han om ”det ofta mycket avskilda läget långt upp i skogarna, långt till handelsbod, skola och nöjen, dåliga bostäder och ladugårdar m.m., torde särskilt för kvinnornas del stimulera till utflyttning från socknen eller nerflyttning till bättre belägna delar”.⁶⁹ Det var främst de unga som gav sig iväg, kvinnor mellan 20 och 25 och män mellan 25 och 30. Kvinnorna flyttade mer än männen, framför allt de ogifta.

Männen flyttade mest för att de ville byta yrke. ”Orsaken till att man inte vill arbeta i skogen är dels att man anser att det ger en alltför låg och osäker inkomst, dels att man inte trivs med arbetet och arbetsförhållandena.”⁷⁰ Skogsarbetet var hårt, det gav inte heltidssysselsättning och stämningen på arbetsplatsen var inte

⁶⁶ Ibid, s. 194–195.

⁶⁷ Intervju nr 345, odaterad, Jan Wallander.

⁶⁸ Carlson och Lundahl (2014, s. 348).

⁶⁹ Wallander (1948, s. 232).

⁷⁰ Ibid.

alltid den bästa, stundtals spänd. Vad som betraktades som en fullgod arbetsprestation varierade beroende på var man befann sig på den sociala stegen.

I Klarälvsdalen kastades den unge filosofie kandidaten Jan Wallander från Valhallavägen i Stockholm in i ett skogsmikrokosmos, en värld *sui generis*, kontrollerad av det allsmäktiga Uddeholmsbolaget. Det var en strikt hierarkisk värld, där var och en visste sin plats, en värld där de där uppe såg ner på dem där nere och där de där nere inte sällan hyste agg mot dem där uppe.

Klarälvsdalen var ett utpräglat klassamhälle, genomsyrat av gammaldags patriarkalism – på gott och på ont – där de däruppe krävde lydnad av dem där nere, som man mest betraktade som arbetskraft.

Jan Wallander var inte helt oförberedd. I familjen hade man umgåtts med socialdemokrater – Myrdals, Gustav Möller och Else Kleen, Alf Johansson, och Jans pappa Sven hade byggt upp HSB. Men de socialdemokraterna tillhörde toppskiktet. I Klarälvsdalen fick den unge Jan träffa fotfolket – den riktiga arbetarklassen – bokstavligen i dess hemmiljö, dagligen under ett år. Det satte spår för livet. Bidrog det möjligen till tillkomsten av Oktogonen, som gav de anställda på Handelsbanken del i vinsten, tjugoåtta år senare?

REFERENSER

De fältanteckningar som vi refererar till finns på Centrum för Näringslivshistoria i Bromma, Arkiv 1:1, Institutet för Näringslivsforskning, Serie F1 ai:2, ”Intervjuer” och ai:6, ”Diverse anteckningar”. Vi refererar till dem i stort sett under de rubriker som finns på de olika dokumenten.

Carlson, Benny och Lundahl, Mats (2014), *Ett forskningsinstitut växer fram: IUI från grundläggandet till 1950*. Stockholm: Ekerlids Förlag.

Wallander, Jan (1948), *Flykten från skogsbygden: En undersökning i Klarälvsdalen*. Stockholm: IUI.

Wallander, Jan (1997), *Livet som det blev: En bankdirektör blir till*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

FÖRFATTARPRESANTATIONER

som monster.

BENNY CARLSON, född 1950 och uppvuxen i Nätraby, Blekinge, är sedan 2008 professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet. Han började sin bana som journalist, tog ekonomexamen vid Lunds universitet 1980 och disputerade vid samma lärosäte 1988 på avhandlingen *Staten*

Carlsons forskning har kretsat kring ekonomiska och sociala idé- och politikströmningar i USA, Tyskland och Sverige och kring idéspridning mellan dessa länder. Den ekonomiska integrationen av invandrare med fokus på nationella/etniska grupper i olika mottagandemiljöer är ett annat återkommande forsknings-tema.

MATS LUNDAHL är född 1946 i Helsingborg. Han blev ekonomie doktor 1979 i Lund. 1987 fick han Sveriges första professur i utvecklingsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm, en tjänst som han innehade fram till sin pensionering 2013. Han har varit konsult åt SIDA, UD, Världsbanken, UNDP och Inter-

American Development Bank.

Inom utvecklingsekonomi har Lundahl skrivit bland annat om ekonomi, politik och fattigdom i Haiti, svenskt bistånd till Nicaragua, religion och ekonomi i Dominikanska Republiken, ekonomi och politik i Sydafrika, ideologi och ekonomi i Tanzania, tullunionen i södra Afrika, Lesothos ekonomiska framtid och Östtimors ekonomi. Lundahl har också arbetat med internationell handel, ekonomisk diskriminering, ekonomiska sanktioner, tillämpning av ekonomiska modeller på ekonomisk historia, ekonomiska snedvridningar, gränsens ekonomi, doktrinhistoria och svensk jordbrukspolitik. Han har skrivit en studie av Knut Wicksells analys av befolkningsproblemet och en biografi över Torsten Gårdlund.